

TANULMÁNY

BÁLINT TIBOR

FÖLJEGYZÉSEK AZ ÉLETREÍTÉLTEK HÁZÁBÓL

DOSZTOJEVSZKIJ SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

Vannak írók, akiket a történészek sajátítottak ki, és vannak, akiket a társadalomtudósok. Dosztojevszkij körül immár kilencven éve fehér köpenyes emberek sűrögnek zárt ajtók mögött. A betegségéről, mint nagyságról és a nagyságról, mint betegségről tartanak konzíliumot, s valahányszor megzörren a kórterem ajtója, fölényesen intenek, a váróterem szögletébe hessentve azokat, akik azért zarándokoltak el Fjodor Mihajlovicshoz, mert mély léleklátásában, szenvedő magányában és végletes kérdéseiben is emberszeretetet, kedélyt és (Uram irgalmazz!) egy csöppnyi humort keresnek.

Kopogtatásunkra kiteszik elénk az ismert mellképet: nos mit óhajtanak? Elég, ha csupán egy pillantást vetnek e sápadtan izzó és kimerült arcra, amely a háttér barnás sötétjéből néz a homályos bizonytalanságba, s azonnal belátják, hogy a dolgok további intézése is reánk tartozik: reánk, akik a *morbus sacer* nemcsak mint körtünetet ismerjük, de mint művelődéstörténeti fogalmat is, s ennek alapján minden sorát a legmélyebben értelmezzük és magyarázzuk: az Ó pokoljárása nem egyéb, mint egy epilepsziás beteg túlvilági látomásai, szent örület, amely önkívületében csodákat teremtet...

Az *eskór*, ahogyan egy kínos műszó jelzi az orvosi szótárban a nyavalyatörést, Freud legtöbb gépies követőjénél, mint annyi más betegség, szintén a szexualitásba nyúlik vissza, s ezzel az ügy tovább bonyolódik és egyre több gyanút ébreszt az emberben. No de még ha türelmesek vagyunk is, s hajlandók kivárni, amíg a modern elmekórtan, az esztétika területére lépve, tüzetesen megvizsgálja Dosztojevszkij alkotó hétköznapijait, s összeveti betegségének tünetével, akkor is megkérdezhetjük az orvosoktól: miért nem törődnek többet az író másik gyötrő bajával, súlyos tudótágulásával, amely végül is a halálát okozta? Hiszen Anna Grigorajevna, Dosztojevszkij második feleségének emlékirataiból is tudjuk, hogy a „megszállottnak” néha három hónapig sem volt rohama, de légzési zavarai miatt gyakran egy fél órába is belételet, amíg valamely pétervári épület felső emeletéig fölvergődött, ahol ismerősei és barátjai várták. A légdaganat azzal fenyegette, hogy tüdejében bármely pillanatban elpattanhat egy ér, s 1881 januárjában valóban az erős vérzés ölte meg...

Isméltető rohamainak sokféle magyarázata, a sajnálkozás és a mendemonda bizonnyára Dosztojevszkijt is kínozza, s Miskin herceg a *Félkegyelműben*, mintha csak őhelyette védekezne, valahogy illetén fakad ki: Mit számít, hogy ez betegség? Hát mi van abban, hogy ez nem normális feszültség, ha maga az eredmény, az érzésnek az a pillanata, amelyet egészséges állapotában idéz fel és vizsgálgat az ember, a harmónia, a szépség legfelső fokának bizonyul?

De hagyjuk kis időre a betegségeket, annál is inkább, mert immár régi gyanúnk, hogy Dosztojevszkij nem az, amivé a *morbus sacer* tehette, s noha szeretik démoni hőseivel azonosítani, még a pétervári szénpiacot és a nihilisták füledt és tisztátalan

tanyáit is úgy barangolta be, hogy ingének gallérja és kézelője mindig patyolat-fehéren fénylett elő kopott öltönye alól; mert utálta a piszkot!

És utálta a szennyes gondolatokat.

Így például még esküvőjük után se engedte meg Anna Grigorajevnának, hogy frivol regényeket olvasson; a feleség néha már sértőnek érezte a gyámkodást, és így fakadt ki: „Hát te miért mocskolod be vele a képzeletedet?” „Edzett ember vagyok — felelte Fjodor Mihajlovics. — Az írónak mindent tudnia kell és sokat kell tapasztalnia: de biztosíthatlak róla, hogy a cinikus jelenetek nincsenek inyemre, és gyakran undort keltenek bennem.”

E vallomásban talán szólni kellene az orosz valóságról, melynek pokolköreit bejárta; az előzmények apró részletei azonban nem ide tartoznak: hiteles tényekből állnak elénk a rettenetes csárok (második Péterig szinte egyformán rettenetesek), halljuk a kancsuka suhogását, és látjuk a tévelygő és földig alázkodó lelkek száz-ezreit; az ember tragédiájának számos színtépe itt valóságosan is a nézők elé tárult, s ha nem a *homousion* vagy a *homoiusion* volt az egyik legnagyobb tét, akkor egy másik, még tragikomikusabb: három ujjal kell-e keresztet vetni, vagy kettővel, mint a görögök. S tudjuk, hogy a vita az egyház kettészakadásához vezetett. Sőt már az egyház jóslatai is katasztrófákat idéztek elő, hiszen oly megrendítően ígérték be a világ végét, hogy a parasztok már be se vetették földjeiket...

Mindez történelmi tanulmány tárgya; de ha valaki nekem szegezné a kérdést, hogy miért szeretem Dosztojevszkijt, hirtelenében talán így felelnék: még nem volt számomra író, aki oly súlyos aggodalmat ébresztett volna bennem az ember sora iránt; az Ő műveiből egy szemet-szívet izzasztó látomás áll elő: egy bizonytalan arcú férfi kisgyereket vezet kézen fogva, de a szándékát nem ismerem; részeg is, talán beteg is, de hogy a betegségtől kábult-e, vagy a részegségtől imbolyog, azt sem tudom biztosan; csak megy a párás nyüzsgésben, s hol attól rettegek, hogy elesik és ottmarad a lábak erdejének tövében, a gyerek pedig fel-alá szaladgálva óbégatni kezd, amíg agyon nem tapossa a részvétlen világ; hol abba borzadok bele, hogy ez az ember nagyon is elszánt, és tudja, mit akar. Íme most épp lehajol, meg-simogatja a kisfiút, talán nyulat ígér neki, miközben arcán a szentek jósága fénylik, utána azonban főlegyenesedik, már ismét sápadt, ismét komor, és fürkészően pillant körül... Végül mindketten eltűnnek, hogy nemsokára csak egy pár kifűzött cipőcske, egy parányi kabát és valami vérfolt derengjen elem egy azott nyírfa tövéből; de még időm se marad fölkiáltani, mert már a férfi ül előttem összekucorodva, s rongyai közül lassan előbújik a feje; ekkor rémülten mered rám, majd fölugrik és zokogva csókolgatni kezdi a cipőcskéket, miközben efféléket mond: „Elcsábítottam és megöltem a lelkemet!... Az én tiszta és ártatlan lelkecskémet!... Nézzétek, emberek, mit cselekedtem!” Én meg hirtelen ráébredek, hogy a kisgyerek is, a felnőttnél férfi is ő maga volt egy személyben, s már nem az áldozatért fáj a szívem: őt sajnálom!

Dosztojevszkij után néha napokig nincs kedvem olvasni. Valahogy úgy érzem, hogy hozzá viszonyítva nemcsak a romantika és a hagyományos realizmus hősteremtő rajzai halványak és egyoldalúak, de még a modern irodalom összetettebb alakjai is gyakran csak előre eltervelt külső szándék szerint tévelyegnek és botladoznak, máskor viszont a freudizmus irodalmi tételeként borzong föl bennük valamely sötét és rejtett lelki zugból a szekszuálpatólógia kísértő bűne... S ezért nincs és nem is lehet utána katartikus feloldás, frissítő zivatar, csak sötét beteljesedés...

Dosztojevszkij legegyszerűbb embereiben is ott lappang legalább két kibékíthetetlen ellentét, a tűz és a víz, amelyek egymást érintve a maguk sístergő gőzeivel, pernyeesőivel az egész lelket képesek fölkaparni; ilyen ellentét például az, hogy valaki gonosz, de ugyanakkor szentimentális: gondoljunk csak Mityára a *Karamazov testvérek*ből, aki több változatban is meggyón, versben (mégpedig a szentimentalizmus schilleri hangján), aztán anekdotában, s végül „tótágast”, miközben ilyesmiket közöl öccsével, Aljosával:

„Ha olyan volnál, mint én, megértenéd, mit jelent ez. Szeretem a kicsapongást. Szeretem a kicsapongás szégyenét. Szeretem a kegyetlenséget: hát nem vagyok én poloska? Nem vagyok én gonosz féreg?”

Sajnos, a kortársak java részében sincs kegyelem és megértés Dosztojevszkij iránt. Idegen tőlük a léleknek ez a zavaros örvénylése, és a regényalakokat magával az íróval azonosítják. A nyugatos beállítottságú Turgenyev Sade márkinak nevezi őt, Strachov pedig, aki évtizedeken át barátja volt a családnak, később titokban és nyilván hízélgésből levelet írt Tolsztojhoz, amelyben már-már a rágalom hangján gyón a remetének. Szerinte Dosztojevszkij irigy, kicsapongó volt, az ocsmányságok érdekelték és még el is büszkélkedett ezzel...

Tolsztoj azonban minden különbözőségük ellenére se hitte el, hogy a másik nagy, Fjodor Mihajlovics, valóban ilyen, s később, amikor már betegeskedett, bánkódva tündökött azon, hogy sosem hozta össze vele a sors. Úgy vélte, hogy talán ő volt az egyetlen ember, akitől sokat kérdezhetett volna, s aki sok kérdésére tudott volna feleletet adni.

„Amikor Dosztojevszkij meghalt, éreztem, hogy reám nézve rendkívül fontos és drága ember volt.”

Vajon miről beszélgetett volna az orosz földnek e két félgömbje, az árnyékban úszó és a fényben ragyogó? A titok megfejtése közelebb vihetne bennünket ahhoz a tiszta, hatalmas és egészséges Dosztojevszkijhez, aki a zavaros félreértések partjai mögött vár reánk; de azt így is teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Tolsztojt, akitnek megvolt a maga egyéni proféciája, nem valláserkölcsei kérdések érdekelték és nem Dosztojevszkij epilepsziája; makacsul hisszük, hogy különös sorsát, valóságos pokoljárását akarta végigtekinteni és a tapasztalatait, hogy mint öregségében is buzgó és kíváncsi bölcs, összevesse a művekkkel: oda akarta nyújtani a kezét az ő Verhiliuszának, hogy együtt szálljanak le az alvilágba; így tudta volna odatársítani az élet magasságához és szélességéhez, amelyet ő fedezett fel, a borzongató mélységeket...

Dosztojevszkijnek állítólag már az elmébaja is sorsszerű, mert egy megrendítő gyermekkori élményhez kapcsolódik: a szemével látta, amikor kegyetlenkedő édesapját agyonütötte egy felbőszült jobbágy. E jelenettől a másik tragikus mozzanattig, amikor óréa mered a halál a kivégzőosztag fegyvereiből, már egy teljes sors feszül; pedig még innen vagyunk a négyévi szibériai fogságon, a halottasházon s minden későbbi kálvárián...

Nyomasztó adósságaitól még sikeres íróként se szabadulhatott. Anna Grigorajevna emlékirataiban megemlékezik róla, hogy igen bánkódott vőlegénye anyagi helyzete miatt; gyakran megtörtént, hogy a regény első három fejezete már megjelent, a negyediket szedték, az ötödiket postára adta, a hatodikon dolgozott, a többi még át se gondolhatta; mivel a hitelezők szorongatták, kénytelen volt ő maga felajánlani munkáját a folyóiratoknak, s így a *Bűn és bűnhődés* minden nyomtatott ívéért csak százötven rubelt kapott a Russzkij Vjesztnyiktől, míg ugyanaz a folyóirat Turgenyevnek ötszáz rubelt fizetett...

A szegénység önmagában nem szül zsenialitást, sőt inkább két kézzel fojtogatja a tehetséget; de vajon Dosztojevszkijnek, aki bódító méregként kereste és fogadta be mások szenvedését a sajátja csillapítására, szüksége volt-e a *démonit* képzelmi mélységekből felhozni? Személyes kálváriája nem esik-e egybe műveinek magasságával és mélységével? Tapasztalat és írói megvalósítás viszonyára milyen példázatot hozhatnánk fel az életéből? Tudjuk, hogy második házasságában két kisgyereket is elvesztette:

„Férfjem kedvence kihült teteme előtt állt, és egyre sápadt arcát és kezecskéit csókolgatta... Sírt és zokogott, mint egy asszony... Az 1876-ik évi május hó 16-án meghalt a kisebbik fiúnk, Aljosa... Mindentől elhidegültem, nem érdekelt se a munka, se a háztartás... Sőt még a gyerekeimmel se törődtem.”

Ezt találjuk Anna Grigorajevna emelékírataiban; s íme így bánkodik és sír gyermeke halálán a *Karamazov testvérek* második könyvében egy édesanya a starec előtt:

„A fiacskámat sajnálom, bátyuska, miatta kínlódom... Most is előttem van, el-
epesztí a lelkemet... Nézem a ruhácskáját, ingecskéjét, csizmacskáját, és zokogok...
Három hónapja, hogy eljöttem hazuról... Megfeledeztem én mindenről... nem
akarok emlékezni... Nem nézem én már se a házat, se a vagyont, semmit...”

Az sem ismeretlen, hogy Dosztojevskij jó viszonyban volt Adrian Stakensneiderrel, a híres jogással, s ha valami dolga akadt a bíróságon, mindig vele tanácskozta meg. Neki köszönheti, hogy a Mitya Karamazov elleni bűnügyi tárgyalás minden részletét oly pontosan írhatta le. Életműve azonban mérhetetlenül több annál, amit személyes sorsa nyersanyagként nyújt, s amit aprólékos gonddal az életből ellesett. A sötét káosz mélyén az eljövendő idők látomásai lobognak, kékes, messze derengő fényben.

A kortárs kritikuskok némelyike a pontos vonalvezetés, az áttetsző világos fogalmazás példajaként Turgenyevet hozta fel ellenében, akik pedig védtek őt, zilált és kapkodó életmódjával mentegették. Sejtésem szerint, ha mondjuk tízezer rubeles évjáradékot kap a cártól és kristálypalotát, akkor se szerkeszthetett volna másként. Előadásának lökésszerű belső indítékai, ahogy leírás helyett mindig vall az emberről, kibeszél, hirtelen oldalvilágításba kap lelki jelenségeket; mindez csak azt a stílust és szerkezetet hozhatta létre, amelyet alkalmazott. Hiszen a gyónás eufóriája még az időbeli sorrendet se tarthatja be, a bűnök nem nagyság és jelentőség szerint bukhatnak fel a mélyből, a vétkező lelkéből, hanem aszerint, hogy melyik mikor már belé hirtelen és a legfájóbban.

Látszólagos lazaságának pedig épp az ellenkezője igaz: elképesztően sokat tud összesűriteni egyetlen oldalon; Rakityin például a kolostor udvarán rosszmájú kipletykálással, 25-30 sorban tökéletes portrét ad valamennyi Karamazovról; a sokidejűségben, az emlékezés gáttalan szétáradásában Dosztojevskij messze megelőzi a pszichológizáló irodalom minden formai útkeresését és bravúráját: elébe vág Proustnak, Joyce-nak, a szurrealistáknak és a futuristáknak is.

A geometrikus szerkesztés meg az elfinomított stílus olyan követelmény díránta, mintha Walt Whitmantól, aki az újvilág dübörgését egy újfajta ritmusban és nyers hangjaiban meghallotta, azt követelték volna, hogy a parnasszisták dekadensen elhalkított hangján szóljon, és ne a maga közérzete szerint. S nem ok nélkül jut eszembe a szabad vers úttörő óriása, mert mindjárt odatársítom mellé Dos Passost, aki a ködzsungel apokaliptikus zúgását és félelmetes egymásra torlódását már csak a legkevertebb műfajokban érezte tetten érhetőnek és pontosan kifejezhetőnek. Vajon Dosztojevskij a maga lélektani spontaneitásában nem kell-e a kolázs technikájú társadalmi regény elődjének is tekintenünk?

Maisága, érzésem szerint, valahol itt is keresendő. És megható és sorsszerűen átszenvedett emberségében, amely méltó üzenet a huszadik századhoz.

A *démon*, a *megszállott* nagyon is jól tudta, mit cselekszik; neki jogában állt önmagához viszonyítva még Tolsztojt is bizonyos értelemben a megállapodott idők írójának tekinteni, noha rendkívül szerette. S fél szeme mindig rajta volt a nyugati irodalmon, nem tartotta magát vadzszeninek. Tervei között első helyen szerepelt megírni az orosz *Candide*-ot, kétnapos fogsága alatt elolvasta a *Nyomorultakat*, s könyvnyekig meghatotta a *Goriot apó*.

Lukács György mondja egy 1943-ban írt Dosztojevskij-tanulmányában: a poklot, amelyet bemutat, társadalmilag is hitelesnek érezhetjük. S épp ez az, ami megcáfol minden olyan hiedelmet, amely e győnge és mégis hatalmas erejű ember *szent betegségének* tulajdonítja a félelmetes látomásokat. „Lángelméje épp abban nyilatkozik meg, hogy alig keletkező csíráiban is már fölismeri és formába is önti a közelgő társadalmi, erkölcsi és lélektani változások dinamikáját.” Érett művészi korszakának a művei már címükben is utalnak e fölfedezésre: *A nagyváros homályából*, *Megalázottak és megszorítottak*, *Bűn és bűnhődés*; s az alakok beteges

vágyakozásában újra és újra megnyilvánul az a törekvés, hogy hatalomra jussanak környezetük és önmaguk felett.

A tévelygő emberek bűnös tetteit azonban mindig feloldja a túlsó oldalon az a szeretet, amely a kegyetlenségénél is izzóbb; épp ezért, bármennyire megrendítőek a témái, sosem leverőek: gondoljunk a kisfiú álmára a tomboló szadizmussal megölt lovacskáról a *Bűn és bűnhődés*ben, s idézzük magunk elé, amint odatérvelve a kinyúlt állathoz, zokogva csókolgatni kezdi annak nagy bolyhos pillájú szemeit. S itt buknak le immár száz éve utánzóí, akik történeteiben csak a krimi lehetőségét és izgalmát látják meg, s észre sem veszik azt a tökéletes tematikai ellenpontozást, amellyel ő a szenvedést a megtisztulás ragyogó fényébe emelte, katartikussá tette.

Hogy egynémely ítéletét a többre és jobbra vágyó világ megkérdőjelezte és ma is megkérdőjelezi: ez igaz. Következtetéseiben fölfedhetők konzervatív, sőt reakciós vonások is, mert a gondolkodó sokszor megütközött benne az ábrázolóval; az író dolga azonban — s ezt Csehov fogalmazta meg a legérzékletesebben — nem az, hogy megoldjon dolgokat, hanem hogy helyes kérdéseket tegyen fel. S Dosztojevszkij kérdései ma is fölöttünk zengnek és feszülnek.

Végezetül pedig, visszakanyarodván a betegségéhez, amellyel kezdtük, milyen összefoglalót adhatnánk erről? Thomas Mann Nietzsche párhuzamban tárgyalja Dosztojevszkij epilepsziáját, és Nietzsche egy helyütt így szól egy hátrahagyott jegyzetében: *„Egészség? Betegség? Bánjunk csinján e szavakkal! A mérték a test virágzása, a szellem ruganyossága, vig kedélye — de természetesen az is, hogy a betegesből mennyit tud magába olvasztani és legyőzni, egészségessé tenni.”*

JUHÁSZ BÉLA

A CSELEKVŐ BÖLCSESSÉG DOKUMENTUMA

VERES PÉTER: TÖRTÉNELMI JELENLÉT

Alapvető meggyőződése volt Veres Péternek, hogy „az emberi nem igenis tanulékony, nevelhető állatfaj, minden zavart és kételyt keltő példák ellenére is. Vagyis nemcsak a rosszat tudja elfogadni és törvényvé tenni, hanem a jót is”. Ezt a „jót” szolgálta egész életében, elfogadtatásáért, törvényvé emeléséért mindig vállalta a küzdelmet. A szolgálat nem szerep volt számára, sőt több mint hivatás: kényszerítő sorsa. Kedvelt szavával: evidencia. Így fogta fel a szorosabban vett írói munka alapját és lényegét is: „A létezés egyetlen tartalma és formája, azonosulás valamely üggyel, eszmével, közösséggel.” Ez a szemlélet határozta meg írói és közéleti tevékenységét egyaránt, ennek a magatartásnak és gondolkodási módnak teljes értékű megnyilatkozása a nemrég megjelent posztumusz kötete is, a *Történelmi jelenlét*. Meghökkenően sokrétű, gazdag és hiteles emberi és történelmi dokumentum.

Egy szenvedélyes igazságkereső, közéleti-közösségi logikával irányított, minden moccnásában konstruktív lélek néz itt szembe a valósággal, mindig a valósággal, és fogalmazza meg reflexióit, gondolatait, véleményét, javaslatait. Ennek a magatartásnak különleges étosza van, ez a kötet első tanulsága, az érték megnyilatkozásának is első, talán legmélyebb rétege. A második meg alapvető mondanivalóinak, a fejtegetéseit irányító szándéknak és akaratnak feltétlen konstruktivitása. Az itt és most élménye és érdeke szikráztatja agyvelejét, a tér és idő adott realitásaiban gondolkodik, együtt a múlt és jövő távlataiban, tehát történelemben. Kitűnő improvizátor, szinte mindenre reagálni akar, és lehetőleg azonnal. Talán épp ezért — ha a kötet anyagának részleteit is tekintjük — vegyesebb kép tárul elénk: a remek felismerések, elemzések és értelmezések, figyelmeztetések és ajánlások egy szuverén egyéniség egyoldalúságaival, olykor jóhiszemű elfogultságaival keverednek. Többnyire polemizál, vitatkozva fejteget, és polémiájának megvan a világos logikája. Különben is kitűnő